

פרנסיס פוקוימה

קץ ההיסטוריה
והאדם האחרון

אור-עם

תוכן

- 7..... תודות
- 9..... מעין הקדמה

חלק א': שאלה ישנה מתעוררת שוב

- 23..... 1. הפסימיות שלנו
- 32..... 2. חולשתן של מדינות חזקות א'
- 41..... 3. חולשתן של מדינות חזקות ב', או לאכול אננס על הירח
- 56..... 4. המהפכה הליברלית ברחבי העולם

חלק ב': גיל הזקנה של האנושות

- 71..... 5. רעיון להיסטוריה אוניברסלית
- 86..... 6. מנגנון התשוקה
- 96..... 7. אין ברברים בשער
- 103..... 8. הצטברות ללא סוף
- 110..... 9. ניצחון הווידאו
- 120..... 10. בארץ החינוך
- 136..... 11. תשובה לשאלה הקודמת
- 140..... 12. אין דמוקרטיה ללא דמוקרטים

חלק ג': המאבק להכרה

13. בהתחלה, מאבק דמים למען יוקרה טהורה 151
14. האדם הראשון..... 160
15. חופשה בבולגריה..... 168
16. החיה בעלת הלחיים האדומות..... 176
17. עלייתו של התימוס ונפילתו..... 185
18. אדנות ועבדות..... 194
19. המדינה האוניברסלית והאחידה 201

חלק ד': קפיצה מעל רודוס

20. הקרה מבין המפלצות הקרות..... 211
21. המקורות התימוטיים של העבודה..... 222
22. אימפריות של טינה, אימפריות של כבוד..... 233
23. חוסר הממשות של "ראליזם"..... 242
24. כוחם של חסרי הכוח..... 250
25. אינטרסים לאומיים..... 261
26. לקראת איחוד בדרכי שלום..... 270

חלק ה': האדם האחרון

27. בתחום החירות..... 281
28. אנשים נטולי חזה..... 292
29. חופשיים ובלתי שווים..... 304
30. זכויות מלאות וחובות חלקיות..... 312
31. מלחמות עצומות של הרוח..... 317
- הערות..... 329
- ביבליוגרפיה..... 385

מעין הקדמה

המקורות של ספר זה נמצאים במאמר הנקרא "קץ ההיסטוריה?", אשר כתבתי עבור כתב־העת The National Interest בקיץ 1989. במאמר זה טענתי, כי בשנים האחרונות הופיעה הסכמה כללית מופלאה לגבי ההצדקה של דמוקרטיה ליברלית כשיטת ממשל בתוך שהיא גוברת על תאוריות מתחרות, כגון מונרכיה תורשתית, פשיזם ולאחרונה גם על קומוניזם. בנוסף לכך טענתי, שדמוקרטיה ליברלית עשויה להוות את "נקודת הסיום של ההתפתחות האידאולוגית האנושית" וגם את "הצורה הסופית של המשטר האנושי", וככזו יצרה את "קץ ההיסטוריה". כלומר, בעוד שהמאפיינים של צורות משטר קודמות היו בעלי חסרונות רציניים וחוסר היגיון, אשר במשך הזמן הוליכו למפלתם, ניתן לטעון, שדמוקרטיה ליברלית נקייה מניגודים פנימיים בסיסיים כאלה. אין זה אומר שהדמוקרטיה היציבות של ימינו, כגון ארצות־הברית, צרפת, או שווייץ אין בהן בעיות חברתיות רציניות או אי־צדק. אך בעיות אלו הן תוצאה של הגשמה לקויה של שני העקרונות של חופש ושוויון, שעליהם מושתתת הדמוקרטיה המודרנית, ולא פגמים בעקרונות עצמם. בעוד שכמה מהמדינות של ימינו עלולות להיכשל בהשגת דמוקרטיה ליברלית יציבה, ואחרות עלולות לסגת אל צורות משטר אחרות ונחשלות יותר, כגון תאוקרטיה או דיקטטורה צבאית, ה־**אי־דאל** של דמוקרטיה ליברלית אינו יכול להוסיף ולהשתפר.

המאמר המקורי גרם לביקורות, להערות ולחילוקי דעות רבים, תחילה בארצות־הברית ואחר־כך בארצות שונות זו מזו, כמו אנגליה, צרפת, איטליה, ברית־המועצות, ברזיל, דרום־אפריקה, יפן ודרום־קוריאה. הביקורות לבשו כל צורה, שניתן להעלות על הדעת, כמה מהן היו מבוססות על חוסר הבנה פשוט של מטרתי המקורית, ואחרות חדרו אל לב הדברים.² אנשים רבים התבלבלו בשל השימוש שעשיתי במלה "היסטוריה". אלה שהבינו את המונח היסטוריה במובן השגרתי כאילו הוא מתאר התרחשותם של אירועים, הצביעו על נפילת החומה בברלין, על דיכוי

הסטודנטים הסיניים בכיכר טייננמן ועל פלישת עירק לכוויית, כראיה לכך ש"ההיסטוריה נמשכת" וכהוכחה לכך שטעיתי.

אך אני טענתי, שלא התרחשות האירועים היא שהגיעה אל קצה, אפילו אלה אירועים גדולים ורציניים, אלא ההיסטוריה: כלומר, היסטוריה במובן של תהליך התפתחותי אחד ועקבי, כאשר אנו מביאים בחשבון את ניסיונם של כל העמים במשך כל התקופות. הבנה זו של המושג היסטוריה הייתה קשורה בעיקר לפילוסוף הגרמני הדגול, ג.ו.פ. הגל. מי שהפך אותה לחלק מהאווירה האינטלקטואלית היום-יומית שלנו היה קרל מארקס, אשר שאל מהגל את הרעיון, והיא מובלעת בדבריו, בתוך שאנו משתמשים במלים כגון "נחשל" או "מתקדם", "מסורתי" או "מודרני" בהתייחסות לסוגים שונים של חברות אנושיות. שני הוגי דעות אלה מניחים, שקיימת התפתחות עקבית של חברות אנושיות מהחברות השבטיות הפשוטות, המבוססות על עבדות וחקלאות, דרך תאוקרטיות שונות, משטרים מלוכניים ואריסטוקרטיות פאודליות עד לדמוקרטיה הליברלית המודרנית ולקפיטליזם, המונע על-ידי הטכנולוגיה. תהליך התפתחותי זה לא היה מקרי וגם לא בלתי מובן, גם אם לא התקדם בקו ישר, וגם לו ניתן היה לבדוק, האם האדם מאושר יותר או האם גורלו שפר עליו יותר כתוצאה מה"התקדמות" ההיסטורית.

הגל ומארקס האמינו, שלהתפתחות של החברה האנושית אין אפשרויות סיום רבות, אלא שהיא תסתיים, כאשר האנושות תשיג צורה חברתית, אשר תספק את תשוקותיה העמוקות והבסיסיות ביותר. וכך הניחו שני הוגי הדעות הללו, שאמנם יש "קץ להיסטוריה": עבור הגל הייתה זו המדינה הליברלית, ומארקס ראה אותו בדמותה של החברה הקומוניסטית. אין פירוש הדבר, שהמעגל הטבעי של לידה, חיים ומוות יפסיק להתקיים, שאירועים חשובים יפסיקו להתרחש או שעיתונים, המדווחים עליהם, יפסיקו להופיע; הכוונה הייתה שלא תחול התקדמות נוספת בפיתוח העקרונות הבסיסיים והממסדים, כי לכל השאלות הגדולות באמת כבר ימצא פתרון.

הספר הזה אינו חוזר על הדברים במאמר המקורי, וגם אין בו ניסיון להמשיך את הפולמוס, שערכו עמו מבקרים ועיתונאים, ובעיקר אין הוא מדווח על סיום המלחמה הקרה או על כל נושא לוחץ אחר בפוליטיקה של ימינו. יש בו בספר מודעות לאירועים העולמיים החדשים, אך הנושא חוזר לשאלה ישנה עד מאוד: האם, בסופה של המאה העשרים, יש טעם לדבר שוב על היסטוריה אנושית עקבית, אשר תוליך את מרבית האנושות לדמוקרטיה ליברלית? אני סבור, שהתשובה היא כן, וזאת משתי סיבות: האחת קשורה לכלכלה והשנייה ל"מאבק להכרה".

כמובן, לא די להיתלות בסמכותם של הגל, מארקס או אחד מממשיכי דרכם כדי לקבוע את התוקף של היסטוריה מכוונת; במאה וחמישים השנים מאז פרסמו את כתביהם, סבלה מורשתם התקפות נטולות רחמים מכל הכיוונים. הוגי הדעות המעמיקים ביותר של המאה העשרים תקפו את הרעיון, שההיסטוריה היא תהליך עקבי או מובן; הם, בעצם, כפרו באפשרות, שכל היבט של החיים האנושיים ניתן להבינו באופן פילוסופי. אנו, במערב, איננו רואים אפשרות להתקדמות כללית במוסדות הדמוקרטיים. פסימיות עמוקה זו איננה מקרית, אלא נובעת מהאירועים הפוליטיים הנוראים, שהתרחשו במחצית הראשונה של המאה העשרים - שתי מלחמות עולם הרסניות, צמיחה של אידאולוגיות טוטליטריות והשימוש במדע נגד האדם, כלומר ייצור נשק גרעיני והרס סביבתי. ניסיון החיים של קרבנות האלימות הפוליטית במאה זו - החל מניצולי ההיטלריזם והסטאליניזם ועד לקרבנותיו של פול פוט - יסתור את המושג התקדמות היסטורית. בעצם, כל-כך התרגלנו לכך שהעתיד צופן בחובו חדשות רעות בכל הקשור לבריאותן ולביטחונן של החברות ההגונות, הליברליות והדמוקרטיות מבחינה פוליטית, עד שכמעט איננו מסוגלים להכיר בחדשות הטובות, כאשר הן מגיעות.

ועם זאת, חדשות טובות הגיעו. ההתפתחות המרשימה ביותר, שנרשמה ברבע האחרון של המאה העשרים הייתה התגלית של חולשות עצומות בלב הדיקטטורות העולמיות, שהן לכאורה כה חזקות, אם בימין הצבאי-אוטוריטרי או בשמאל הקומוניסטי-טוטליטרי. החל מאמריקה הלטינית ועד לאירופה המזרחית, מברית-המועצות ועד למזרח התיכון ואסיה, במשך שלושים השנים האחרונות החלו משטרים חזקים להתפורר, אם כי לא בכל מקרה הם פינו מקום למשטרים דמוקרטיים ליברליים יציבים. הדמוקרטיה הליברלית נשארת התקווה הפוליטית ההגיונית היחידה, הפורסת כנפיה באזורים ובתרבויות שונים ברחבי העולם. בנוסף לכך, עקרונות ליברליים בכלכלה - "השוק החופשי" - התפשטו והצליחו להביא לרמות שגשוג חומרי, שלא נודעו בעבר, הן בארצות בעלות תעשייה מפותחת והן בארצות, שהפכו עם סיום מלחמת העולם השנייה לחלק מהעולם השלישי הדל. בכל פינות כדור-הארץ, שבהם התחוללה מהפכה ליברלית בחשיבה הכלכלית, היא הקדימה את התווה לעבר חופש פוליטי או באה בעקבותיו.

ההתפתחויות הללו, השונות כל-כך ממהלך ההיסטוריה במחצית הראשונה של המאה, כאשר משטרים טוטליטריים של הימין והשמאל צעדו במלוא עוזם, מצביעות על הצורך לשוב ולבדוק את השאלה, אם מקשר אותן איזה חוט או אם הן רק אירועים מקריים של מזל חיובי. בהעלאה

מחודשת של השאלה, האם אמנם קיים דבר, הנקרא היסטוריה כללית של הגזע האנושי, אני ממשיך מחדש ויכוח, שהחל בתחילת המאה התשע-עשרה, אך הוזנח מעט בימינו בגלל האירועים הנוראיים, שעברו מאז על האנושות. אני אמנם שואב מרעיונותיהם הפילוסופיים של קאנט והגל, למשל, אשר התייחסו לנושא זה, אך מקווה, שהטענות, שתוצגנה כאן, תעמודנה בזכות עצמן.

ספר זה מציג לא ניסיון אחד אלא שני ניסיונות שונים לטרסט היסטוריה אוניברסלית כזו. לאחר שבחלקו הראשון אבסס את התשובה על השאלה, מדוע עלינו להעלות פעם נוספת את האפשרות של היסטוריה אוניברסלית, אציע בחלקו השני תשובה ראשונית על-ידי כך שאנסה להשתמש במדע הטבעי המודרני כווסת או כמנגנון, המסביר את הכיוונות ואת העקביות של ההיסטוריה. המדע הטבעי המודרני הוא נקודת מוצא מועילה, היות שהוא מהווה את הפעילות החברתית החשובה היחידה, שמוסכם עליה, שהיא גם מצטברת וגם כיוונית, גם אם השפעתה הסופית על האושר האנושי מעורפלת. הכנעתו המתפתחת של הטבע, שהתאפשרה תודות למתודיקה המדעית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, נמשכה לפי חוקים מסוימים, שנקבעו לא על-ידי האדם אלא על-ידי הטבע וחוקיו. התפתחות המדע הטבעי המודרני השפיעה באופן אחיד על כל החברות, שבהן היא התרחשה, וזאת בגלל שתי סיבות; ראשית, הטכנולוגיה נותנת יתרונות צבאיים מובהקים למדינות, שבהן היא קיימת, וברגע שבו יש אפשרות מתמשכת של לוחמה במערך המדינות הבין-לאומי, שום מדינה, המעריכה את עצמאותה, לא יכולה לשוב ולהתעלם מהצורך בקדמה הגנתית. שנית, מדע הטבע המודרני קובע אופק אחיד של אפשרויות ייצור כלכליות. הטכנולוגיה מאפשרת צבירת עושר ללא גבול ועל-ידי כך יכולה לספק את מערך התשוקות האנושיות, ההולך ומתרחב עד בלי די. תהליך זה מבטיח את ההאחדה של כל החברות האנושיות, יהיו מקורותיהן ההיסטוריים ומורשותיהן התרבותיות אשר יהיו. כל המדינות, העוברות תהליך של התקדמות כלכלית, חייבות לדמות יותר ויותר האחת לשנייה: מבחינה לאומית עליהן להתאחד כך שתהיה להן מדינה עם מרכז לאומי, עליהן להתעייר, לשנות צורות מסורתיות של התארגנות חברתית, כמו שבט, כת ומשפחה, לצורות כלכליות הגיוניות, המבוססות על תפקוד ויעילות, ולספק לתושביהן חינוך אוניברסלי. חברות כאלו התקשרו יותר ויותר זו לזו באמצעות שווקים עולמיים ובאמצעות תפוצתה של תרבות הצרכנות האוניברסלית. יותר מכך, נראה היה שההיגיון של מדע הטבע המודרני מכתוב התפתחות כלל-עולמית לכיוון הקפיטליזם. מהלך האירועים בברית-המועצות, בסין ובמדינות סוציאליסטיות אחרות מראה,

שבעוד שכלכלות מאוד ריכוזיות מספיקות להשגת רמת התיעוש, המתאים לאירופה של שנות ה-50, אין הן מספיקות כלל ליצירת כלכלות "בתר-תעשייתיות" מורכבות, שבהן ממלאים התקשורת והחידושים תפקיד גדול הרבה יותר.

אך בעוד שהמנגנון ההיסטורי, המיוצג על-ידי מדע הטבע, נותן הסבר מספק לדברים רבים באופי השינוי ההיסטורי והאחידות הגוברת של החברות המודרניות, אין הוא מספיק להסביר את תופעת הדמוקרטיה. אין ספק, המדינות המפותחות ביותר הן גם הדמוקרטיות המצליחות ביותר. אך בעוד שמדע הטבע המודרני מוליך אותנו עד לתכלית הנכספת של הדמוקרטיה הליברלית, אין הוא בהכרח משיג אותה, כי אין כל סיבה של כורח כלכלי, אשר יקבע, מדוע תיעוש מתקדם חייב להפיק חופש פוליטי. דמוקרטיה יציבה הופיעה מדי פעם בחברות קדם-תעשייתיות, כמו ארצות-הברית בשנת 1776. מצד שני, יש דוגמאות רבות, מן העבר ומן ההווה, של קפיטליזם טכנולוגי מתקדם, המתקיים בצוותא עם סמכותיות פוליטית; מיפן בתקופת מייג'י וגרמניה של ימי ביסמרק ועד לסינגפור ותאילנד בימינו אנו. במקרים רבים יכולות מדינות אוטוריטריות להגיע לרמות גידול כלכלי, שלא ניתן להשיגן בחברות דמוקרטיות.

אם כן, הניסיון הראשון לקבוע בסיס להיסטוריה כיוונית הוא מוצלח רק בחלקו. מה שקראנו "היגיון מדע הטבע המודרני" הוא בעצם תרגום כלכלי של שינוי היסטורי, אך שינוי זה (שלא כמו הגרסה המארקסיסטית) מוליך בסופו של דבר לקפיטליזם ולא לסוציאליזם. ההיגיון של המדע המודרני יכול להסביר דברים רבים בעולמנו: מדוע אנחנו, תושבי דמוקרטיות מפותחות, הננו עובדי משרד ולא איכרים, המוציאים לחם מהארץ, מדוע אנו חברים בארגוני עובדים או באיגודים מקצועיים ולא מתאגדים בשבטים או בבת-אב, למה אנחנו סרים לסמכותו של בכיר בירוקרטי ולא לזו של כוהן דת, למה אנו יודעים לקרוא ומדברים שפה לאומית אחידה.

אך הסברים כלכליים של ההיסטוריה אינם שלמים ואינם מספקים, כי האדם איננו רק חיה כלכלית. ובמיוחד, הסברים מסוג זה אינם יכולים להסביר באמת, למה אנו דמוקרטים, כלומר מייצגים את העיקרון של ריבונות עממית והבטחת זכויות יסוד באמצעות שלטון החוק. בגלל סיבה זו פונה הספר בחלק השלישי שלו לדיווח מקביל של המנגנון ההיסטורי, דיווח, המנסה להביא בחשבון את האדם בשלמותו ולא רק את אופיו הכלכלי. כדי לעשות זאת, אנו חוזרים להגל ולתפיסת ההיסטוריה הבלתי-חומרנית שלו, המבוססת על "המאבק להכרה".

לפי הגל, לאנשים, כלשאר החיות, יש צרכים טבעיים ורצון להשיג

דברים מחוץ לעצמם, כגון אוכל, שתייה, מחסה ומעל לכול, שמירה על גופם. אך האדם שונה באופן יסודי מהחיות, משום שבנוסף יש לו שאיפות של האנשים האחרים, כלומר, הוא רוצה להיות "מוכר". במיוחד רוצה הוא להיות מוכר כ-**יצור אנושי**, דהיינו כיצור בעל ערך מסוים או כבוד. ערך זה קשור קודם כול להסכמתו לסכן את חייו במאבק על יוקרה טהורה. רק האדם יכול להתגבר על היצרים הבסיסיים ביותר של החיה - שהעיקרי בהם הוא יצר ההישרדות - למען עקרונות ומטרות יותר גבוהים ומופשטים. לפי הגל, הרצון להכרה דוחף תחילה שני לוחמים קדמונים לסכן את חייהם בקרב לחיים ולמוות כדי לגרום זה לזה להכיר בערכם האנושי. כאשר הפחד הטבעי מהמוות גורם לאחד הלוחמים להיכנע, נוצר היחס של אדון ועבד. הפרס בקרב דמים זה בתחילת ההיסטוריה אינו אוכל, מחסה או ביטחון אלא יוקרה טהורה. ודווקא משום שמטרתו של קרב זה אינה נקבעת על-ידי הביולוגיה, רואה בה הגל את הניצוץ הראשון של החופש האנושי.

הרצון בהכרה עשוי להיראות תחילה רעיון בלתי-מוכר, אבל ימיו הם כימי הפילוסופיה הפוליטית המערבית עצמה, והוא מהווה חלק מוכר ביותר של האישיות האנושית. אפלטון הוא שתוארו לראשונה בספרו **הרפובליקה**, כאשר ציין, שהנשמה מורכבת משלושה חלקים: החלק החושק, החלק החושב וחלק, שהוא קרא לו **תימוס** או "המתלהב". חלק גדול מההתנהגות האנושית אפשר להסביר כהרכב של שני החלקים הראשונים, החושק והחושב: התשוקה דוחפת אנשים לחפש דברים שמחוץ לעצמם, ואילו המחשבה או החישוב מראים להם את הדרך הטובה ביותר להשיגם. אך בנוסף, בני-האדם מחפשים, שיכירו בערכם או בערכם של האנשים, הדברים או העקרונות, שהם עצמם מעריכים. הנטייה לתת לאני ערך מסוים ולדרוש הכרה בערך זה היא מה שאנו קוראים בלשון היום-יום "כבוד עצמי". הנטייה לחוש כבוד עצמי באה מחלק הנשמה, הנקרא **תימוס**. היא דומה לתפיסה המולדת של מושג הצדק. אנשים מאמינים, שיש להם ערך מסוים, וכאשר אנשים אחרים מתייחסים אליהם כאילו ערכם פחות, הם חשים כעס. ולהפך, כאשר אנשים אינם מצליחים להגשים את מה שלדעתם טמון בהם, הם חשים **בושה**, וכאשר אחרים מעריכים נכונה את ערכם, הם חשים **גאווה**. הרצון להכרה והרגשות הנלווים של כעס, בושה וגאווה הם חלק האישיות האנושית החשוב ביותר עבור החיים הפוליטיים. לפי הגל, אלה מניעים את כל התהליך ההיסטורי. הגל סבר, כי הרצון להיות מוכר כיצור אנושי בעל כבוד דחף את האדם בראשית ההיסטוריה לקרב-דמים, שמטרתו - השגת יוקרה. התוצאה של קרב זה הייתה חלוקת החברה האנושית למעמד של אדונים, אשר היו מוכנים לסכן

את חייהם, ולמעמד של עבדים, אשר נכנעו לפחד הטבעי מהמוות. אך היחס של אדנות ועבדות, אשר בכל החברות האריסטוקרטיות הבלתי־שוויוניות קיבל צורות שונות ורבות נכשל, בסופו של דבר, משום שלא יכול היה לספק את הרצון להכרה של האדונים והעבדים כאחד. כמובן, העבדים כלל לא היו מוכרים כבני־אדם. אך ההכרה, שניתנה לאדונים, הייתה לקויה אף היא, כי לא האדונים האחרים הכירו בהם אלא העבדים, שאנושיותם לא הייתה שלמה עדיין. תחושת חוסר הסיפוק, שגלוותה להכרה הפגומה, הכניסה בחברות האריסטוקרטיות "סתירה", שהולידה שלבים נוספים בהיסטוריה.

הגל האמין, כי "הסתירה" הפנימית ביחס של אדנות ועבדות נפתרה באמצעות המהפכה הצרפתית, ויש להוסיף - גם האמריקנית. מהפכות דמוקרטיות אלו שמו קץ להבדל שבין אדון לעבד על־ידי הפיכת העבדים לאדוני עצמם ועל־ידי קביעת העקרונות של שלטון העם ושלטון החוק. את ההכרה הבלתי־שוויונית הפנימית של אדונים ועבדים החליפה הכרה אוניברסלית והדדית, שעל־פיה כל אזרח מכיר בכבודו ובאנושיותו של כל אזרח אחר, ובכבוד האדם מכירה המדינה על־ידי כך שהיא מעניקה לו זכויות.

הבנה הגליינית זו של הדמוקרטיה הליברלית בת־ימינו שונה באופן משמעותי מההבנה האנגלו־סקסית של הבסיס התאורטי של הליברליזם בארצות כמו אנגליה וארצות־הברית. על־פי מסורת זו, החיפוש היהיר של הכרה אמור להיות כפוף לתועלתיות עצמית - חשק מעורב בהיגיון - ובעיקר להישרדות ולשמירת הגוף. בעוד הובס, לוק והאבות המייסדים של ארצות־הברית, כגון ג'פרסון ומדיסון, האמינו, שהזכויות היו אמצעי לשמירת האזור החופשי, שבו יכולים אנשים להתעשר ולספק את החלקים המשתוקקים של נפשותיהם. הגל ראה בזכויות מטרות בפני עצמן, כי מה שבאמת מספק את בני־האדם איננו דווקא עושר חומרי אלא הכרה במעמדם ובכבודם. לאחר המהפכות הצרפתית והאמריקנית, טען הגל, הגיעה ההיסטוריה לקצה, מאחר שההשתוקקות, שהגיעה את התהליך ההיסטורי - המאבק להכרה - הגיעה כעת לסיפוק בחברה, שמאפייניה הם הכרה אוניברסלית והדדית. לא קיימים סידורים אחרים של המוסדות האנושיים החברתיים, היכולים לענות באופן טוב יותר על תשוקה זו, ועל כן תהליך היסטורי מתקדם נוסף איננו אפשרי.

ההשתוקקות להכרה יכולה, אם כן, להוות את החוליה המקשרת בין כלכלה חופשית ושיטות מדיניות ליברליות, חוליה, שהייתה חסרה בתיאור הכלכלי של ההיסטוריה בחלק שני. החשק והחשיבה יחדיו נותנים הסבר מספק לתהליך התייעוש ולחלק גדול של החיים הכלכליים בכלל. אך הם

אינם יכולים להסביר את השאיפה לדמוקרטיה ליברלית, הצומחת, בסופו של דבר, מה־תימוס, אותו חלק בנשמותינו, הדורש הכרה. השינויים החברתיים, המלווים תיעוש מתקדם, ובעיקר חינוך כללי, נראים כאילו הם משחררים צורך מסוים בהכרה שלא הייתה קיימת בקרב השכבות העניות והאנשים חסרי ההשכלה. כאשר רמת החיים עולה, והאוכלוסיות נעשות יותר קוסמופוליטיות ובעלות חינוך טוב יותר, וכאשר החברה בכללותה מגיעה למצב שוויוני יותר, מתחילים אנשים לדרוש לא רק עושר רב יותר אלא הכרה במעמדם. אם אנשים היו רק תשוקה ומחשבה, הם היו שבעי-רצון בחייהם במדינות טוטליטריות בעלות מגמה של כלכלת-שוק, כגון ספרד של פרנקו או דרום-קוריאה או ברזיל תחת משטר צבאי. אך יש להם גם גאווה תימוסית בערכם העצמי, וזו מוליכה אותם לדרוש משטר דמוקרטי, שיתייחס אליהם כלמבוגרים ולא כאל ילדים, ויכיר בעצמאותם כיחידים חופשיים. בימינו מחליפה הדמוקרטיה הליברלית את הקומוניזם, היות שהוא מייצג הכרה פגומה ביותר.

אם נבין את החשיבות של הרצון בהכרה כמנוע של ההיסטוריה, נוכל, מצד אחד, לפרש מחדש תופעות רבות, שהיו מובנות ומוכרות לנו כביכול, כמו תרבות, דת, עבודה, לאומיות ומלחמה. בחלק הרביעי של ספר זה נערך ניסיון לעשות זאת ולהשליך על העתיד כמה מהדרכים השונות, שבהן תתבטא השאיפה להכרה. מאמין דתי, למשל, מחפש הכרה באלוהיו או בפולחניו, ולעומתו הלאומן דורש את הכרת הקבוצה הלשונית, התרבותית או האתנית שלו. שתי צורות הכרה אלו הן פחות הגיוניות מההכרה האוניברסלית של המצב הליברלי, כי הן מבוססות על הבדלים שרירותיים בין קודש לחול או בין קבוצות חברתיות אנושיות. מסיבה זו תמיד הסבירו, כי הדת, הלאומיות ואם להרחיב – מכלול ההרגלים והמנהגים התרבותיים ("תרבות"), מהווים מכשולים בפני הקמת מוסדות פוליטיים דמוקרטיים וכלכלות שוק חופשיות. אך האמת היא הרבה יותר מורכבת, היות שהצלחתן של מדיניות ליברלית וכלכלה חופשית תלויה לעתים קרובות בסוגי הכרה בלתי-הגיוניים, שעליהם הייתה אמורה להתגבר הליברליות. כדי שהדמוקרטיה תעבוד, נדרשים האזרחים לפתח גאווה בלתי-הגיונית במוסדותיהם הדמוקרטיים ולפתח גם את מה שטוקוויל קרא "אמנות ההתרועעות", הנשענת על התקשרות של גאווה בקהילות קטנות. לעתים קרובות קהילות אלה מבוססות על דת, על אתניות או על סוגי הכרה אחרים, פחותים מההכרה חובקת-כול, שעליה מבוססת המדינה הליברלית. אותו הדבר נכון גם לגבי כלכלות ליברליות. במסורת הכלכלה הליברלית המערבית תפסו את מושג העבודה כפעילות שהיא בעיקרה בלתי-נעימה, הנעשית למען סיפוק צרכים אנושיים והקלת

כאב אנשי. אך בתרבויות מסוימות בעלות אתוס עבודה חזק, כמו תרבותם של היוזמים הפרוטסטנטיים, שיצרו את הקפיטליזם האירופי, או השכבות העליונות, שהחזירו את הקדמה ליפן לאחר הרסטורציה המייג'ית, נעשתה העבודה גם לשם הכרה. עד עצם היום הזה מתקיים אתוס העבודה בארצות רבות באסיה הודות לכך, שקבוצות חברתיות שונות, מהמשפחה ועד לעם כולו, שעליהן מבוססות החברות, מכירות בערכו של אתוס זה. דבר זה מצביע על כך, שכלכלה ליברלית מצליחה לא רק על בסיס של עקרונות ליברליים, אלא שהיא גם זקוקה לצורות לא הגיוניות של תימוס.

המאבק להכרה מאפשר לנו להבין את אופייה של הפוליטיקה הבינ-לאומית. הרצון בהכרה, אשר הוביל לקרב הדמים הראשון בין שני לוחמים יחידים, ומטרתו הייתה יוקרה, מוליך, באופן הגיוני, לאימפראליזם ולאמפריה עולמית. היחס של אדנות ועבדות ברמה הפרטית מועתק אל רמת המדינות. שם דורשים עמים שלמים הכרה ונכנסים לקרבות עקובים מדם כדי לזכות בעליונות. לאומיות, סוג הכרה מודרני אך לא-לגמריי רציונלי, הייתה כלי במאבק להכרה במאה השנים האחרונות, ומקור המאבקים העצומים ביותר במאה זו. עולם "מדיניות הכוח" הוא שתואר על-ידי אנשי מדיניות-חוץ "ראליסטיים", כגון הנרי קסינג'ר.

אך אם מלחמה מונעת ביסודה על-ידי הרצון בהכרה, סביר כי מהפכה ליברלית, ששמה קץ ליחס של אדנות ועבדות על-ידי הפיכתם של העבדים לאדוני עצמם, תביא גם לתוצאה דומה ביחסים שבין מדינות. הדמוקרטיה הליברלית שמה במקום הרצון הבלתי-הגיוני בהכרה, שאחד הוא חזק מאחרים, את הרצון ההגיוני להיות מוכר כשווה. עולם, המורכב מדמוקרטיות ליברליות חייב שיהיו לו הרבה פחות מניעים למלחמה, היות שכל העמים יכירו באופן הדדי בלגיטימיות של העמים האחרים. ואמנם, בשתי המאות האחרונות אנו עדים לכך, שהדמוקרטיות הליברליות אינן מתנהגות בצורה אימפראליסטית בינן לבין עצמן, גם אם הן מוכנות לצאת למלחמה כנגד מדינות שאינן דמוקרטיות ואינן מכירות בערכים היסודיים שלהן. הלאומיות מתגברת כיום באזורי מזרח-אירופה, שם סבלו אנשים משליטת זהותם הלאומית, אך בקרב העמים העתיקים והמבוססים ביותר היא עוברת כעת תהליך של שינוי. הדרישה להכרה לאומית באירופה המערבית בויתה והפכה מתאימה להכרה כלל-עולמית, כמו הדת לפני שלוש מאות או ארבע מאות שנה.

החלק החמישי והאחרון של ספר זה עוסק בשאלת "קץ ההיסטוריה" והיצור שיצמח באותה עת, "האדם האחרון". במהלך הדיון המקורי על המאמר ב-"National Interest", הניחו אנשים רבים, כי האפשרות של קץ ההיסטוריה סובבת סביב השאלה, האם יש כיום בעולם חלופות אפשריות

לדמוקרטיה ליברלית. הייתה מחלוקת רבה לגבי שאלות, כמו האם הקומוניזם באמת שבק חיים, האם דת ולאומיות על עשויות לחזור וכן הלאה. אך השאלה המעמיקה והבסיסית יותר היא הערך של הדמוקרטיה הליברלית עצמה, ולא רק האם היא תתגבר על מתחריה. אם נניח שהדמוקרטיה הליברלית בטוחה כיום ואין לה אויבים חיצוניים, האם נוכל להניח, שהחברות הדמוקרטיות תישארנה כך עד עולם? או האם הדמוקרטיה הליברלית מהווה כיום קרבן לניגודים פנימיים רציניים, כה רציניים עד שבמשך הזמן יחתרו תחתיה כשיטה פוליטית? אין ספק, שהדמוקרטיות של ימינו עומדות בפני מספר בעיות רציניות – החל בסמים, בפשע ובחסידי בית ועד לפגיעה סביבתית וצריכה קלת דעת. אך בעיות אלה ניתן לפתור גם על בסיס העקרונות הליברליים, והן אינן כה רציניות עד כדי כך שתובלנה בהכרח לקריסת החברה בכללותה כקריסת הקומוניזם בשנות ה-80.

פרשנו הגדול של הגל במאה העשרים, אלכסנדר קוז'ב, טען בתוקף, שההיסטוריה נסתיימה, הואיל ומה שהוא קרא "המדינה האוניברסלית וההומוגנית" – מה שאנו יכולים להבין כדמוקרטיה ליברלית – פתרה בעליל את שאלת ההכרה עליידי החלפת יחס אדנות-עבדות בהכרה שוויונית ואוניברסלית; מה שהאדם חיפש לאורך כל ההיסטוריה – מה שהניע את "שלבי ההיסטוריה" הקודמים – הייתה ההכרה. בעולם המודרני הוא מצא אותה לבסוף והיה "שבע רצון לחלוטין". קוז'ב קבע כך במלוא הרצינות, וכך עלינו להתייחס לקביעה זו. כי אפשר להבין את הבעיה של הפוליטיקה במשך אלפי השנים של ההיסטוריה האנושית כמאמץ לפתור את בעיית ההכרה. הכרה היא הבעיה המרכזית בפוליטיקה, היות שהיא מקור העריצות, האימפראליזם והרצון לשלוט. אך בעוד שיש לה צד אפל, אי-אפשר פשוט לגרשה מהחיים הפוליטיים, משום שהיא מהווה את הרקע הפסיכולוגי לערכים פוליטיים חיוניים כגון אומץ-לב, רוח אורחות וצדק. כל הקהילות הפוליטיות חייבות להשתמש ברצון להכרה, אך בד בבד להגן על עצמן מפני תוצאותיו ההרסניות. אם המשטר החוקתי של ימינו מצא נוסחה שבה זוכים הכול להכרה שיחד עם זאת תמנע את צמיחת העריצות, אזי מבין כל המשטרים שנוצרו בעולם עד עתה הוא יהיה היציב ביותר וארך ימים.

אבל האם ההכרה הניתנת כיום לאזרחי הדמוקרטיות הליברליות היא אמנם "מספקת לחלוטין"? עתידה של הדמוקרטיה הליברלית והחלופות, שעשויות לקום יום אחד, תלויות, מעל לכול, בתשובה לשאלה זו. בחלק החמישי של הספר אנו מסרטטים שתי תגובות כלליות, של השמאל ושל הימין. השמאל יאמר, שההכרה האוניברסלית בדמוקרטיה ליברלית איננה

שלמה בהכרח, וזאת היות שהקפיטליזם יוצר חוסר־שוויון כלכלי וזקוק לחלוקת עבודה, המניחה הכרה בלתי־שוויונית. מבחינה זו, רמת העושר לא מספקת פתרון, כי העניים יותר ימשיכו להתקיים ועל כן יהיו בלתי־נחשבים כאנשים בעיני האזרחים האחרים. במלים אחרות, דמוקרטיה ליברלית ממשיכה לראות אנשים שווים בצורה בלתי־שוויונית.

הביקורת השנייה, ולדעתי החזקה יותר, לגבי הכרה אוניברסלית באה מהימין, שהיה מודאג ביותר מההשפעות השוויוניות של המהפכה הצרפתית והתחייבותה לשוויון בין בני־האדם. הימין מצא את דוברו המבריק ביותר בפילוסוף פרידריך ניטשה, שדעותיו הקדימו בכמה מובנים את אלו של החוקר הגדול של החברות הדמוקרטיות, אלקסיס דה־טוקוויל. ניטשה האמין, שהדמוקרטיה המודרנית ייצגה לא את השליטה העצמית של עבדים לשעבר, אלא את הניצחון המוחלט של העבד ומעין מוסר עבדים. האזרח הטיפוסי של דמוקרטיה ליברלית היה "האדם האחרון", אשר חונך על־ידי מייסדי הליברליזם המודרני לוותר על האמונה הגאה בערכו העליון ולהחליפה בקיום נוח. דמוקרטיה ליברלית ייצרה "אנשים ללא חזה", המורכבים מיצרם וממחשבה, אך נטולי תימוס, המצליחים למצוא דרכים חדשות לספק צרכים פעוטים רבים בכך שהם מחשבים את העניין הפרטי שלהם לטווח רחוק. האדם האחרון לא שאף להיות מוכר כנאדר יותר מאחרים, ובלי שאיפה כזו אין מקום להישגים או למצוינות. האדם האחרון מסתפק באושרו, וחסר יכולת לחוש בושה על כך שאינו יכול להתרומם מעבר לרצונותיו הפעוטים, חדל להיות אנושי.

אם נמשיך בהלך המחשבה של ניטשה, עלינו לשאול את השאלות הבאות: האם אדם, שהוא שבע־רצון לחלוטין רק עם הכרה כללית ושוויונית, איננו נופל מהאדם השלם? האם "אדם אחרון" ללא שאיפות ומאמצים אינו ראוי לבוץ? האם אין באישיות האנושית צד, המחפש מאבק בכוונה תחילה, המחפש סכנות, סיכונים והעזה, והאם צד זה יישאר בלתי־מסופק עקב "השלום והשגשוג" של הדמוקרטיה הליברלית בת־ימינו? האם אין הסיפוק של יצורי אנוש מסוימים תלוי בהכרה, שהיא בעיקרה בלתי־שוויונית? ובעצם, האם אין השאיפה להכרה בלתי־שוויונית מהווה את הבסיס לחיים שראוי להיותם, וזאת לא רק בחברות אריסטוקרטיות, שעבר זמנן אלא גם בדמוקרטיות ליברליות מודרניות? והאם לא יהיה המשך קיומן תלוי במידת הרצון של אזרחיהן להיות מוכרים לא רק כשווים לאחרים אלא כעליונים מהם? והאם לא ידחוף הפחד של קיום כ־"אנשים אחרונים" בזויים לאסרטיביות בדרכים חדשות ובלתי־צפויות, אפילו עד להפיכתם ל־"אנשים ראשונים" חיתיים, העסוקים בקרבות יוקרה רצחניים, ומצוידים, הפעם, בכלי־נשק מודרניים?

ספר זה מבקש לדון בשאלות אלו. הן מתעוררות באופן טבעי, אם אנו שואלים, האם קיימת קדמה, והאם אנו יכולים לבנות היסטוריה אוניברסלית עקבית וכיוונית של הגזע האנושי. הטוטליטריניות של הימין ושל השמאל העסיקו אותנו כל־כך, עד שלא דנו בשאלה זו ברצינות במשך חלקה הגדול של מאה זו, אך ההיעלמות ההדרגתית של הטוטליטריניות הזאת, עתה, כשמתקרבת המאה לקצה, מזמינה אותנו לשוב ולדון בה.

חלק א'

שאלה ישנה
מתעוררת שוב

1

הפסימיות שלנו

עס הוטע דעזע האון ורצייני כעטנאנאל קאנט עריין יכאל היה לראשון ברצינות רבה, שהמלחמה שירתה את מטרות ההשגחה האלוהית. לאחר הירושימה, מחקבלת כל מלחמה, במקרה הטוב, כרע הכרתי. תאולוג מקורש כתומס אקווינס יכאל היה לטעון במלוא הרצינות, שעריצים שירתו מטרות אלוהיות, כי אילולא אותם העריצים לא הייתה אפשרות לקדש את השם. לאחר אושוויץ, כל מי שישתמש בטיעון זה יואשם בחילול השם... לאחר אירועים נוראים אלה, שהתרחשו בלבם העולם הטכנולוגי המודרני והמאור, ואפשר עריין לראשון באלוהים, שהא קדמה הכרחית יותר מאשר באלוהים, המסכין את כוחו בצורה של השגחה עלינו בעלת כוונות מלאה?

אמיל פאקנהיים, הנוכחות האלוהית בהיסטוריה'

אפשר לומר, שהמאה העשרים הפכה את כולנו לפסימיסטים היסטוריים מושבעים.

כמובן, כיחידים אנו יכולים להיות אופטימיים באשר לסיכויינו האישיים לבריאות ולאורך. מסורת ארוכת ימים רואה באמריקנים אנשים, אשר תמיד מגלים אופטימיות לגבי העתיד. אך כאשר אנו מגיעים לשאלות הגדולות יותר, כגון האם הייתה או תהיה קדמה בהיסטוריה, הדעה היא שונה לחלוטין. ההוגים המעמיקים והמיושבים ביותר במאה זו לא ראו כל סיבה לחשוב, שהעולם נע לקראת מה שאנו במערב מגדירים ממסדים אנושיים והגונים – כלומר, דמוקרטיה ליברלית. הוגי הדעות המעמיקים ביותר שלנו הגיעו למסקנה, שאין דבר כזה כהיסטוריה – כלומר, סדר בעל משמעות בטווח הרחב של אירועים אנושיים. לכאורה, מניסיוננו למדנו, שהעתיד עלול לכלול רעות חדשות שאין באפשרותנו אפילו לדמייןן; ממשטי עריצות פונדמנטליסטיים ורצח עם ועד בנליצייה של החיים בגלל

צרכנות מודרנית, ושאסונות חסרי תקדים מחכים לנו; מחורף גרעיני ועד להתחממות כדור-הארץ.

הפסימיות של המאה העשרים עומדת בניגוד חריף לאופטימיות של המאה הקודמת. אם כי אירופה החלה את המאה התשע-עשרה, כשהיא מתפתלת בייסורי מלחמה ומהפכה, הרי מבחינה כללית הייתה זו מאה של שלום וגידול חסר תקדים של רווחה כלכלית. לאופטימיות היו שתי סיבות כלליות: הראשונה הייתה האמונה, שהמדע המודרני ישפר את חיי האדם על-ידי התגברות על המחלה ועל העוני. הטבע, שזמן רב היה אויבו של האדם, ייכנע לטכנולוגיה המודרנית וישמש אמצעי להשגת אושר. שנית, משטרים דמוקרטיים חופשיים ימשיכו ליותר ויותר מדינות בעולם. "רוח שנת 1776" או האידיאלים של המהפכה הצרפתית ינצחו את רודני העולם, את העריצים ואת אנשי הדת, המאמינים באמונות תפלות. שלטון עצמי הגיוני יבוא במקום כניעה עיוורת לסמכות, ובמשטר זה כל האנשים, חופשיים ושווים, יישמעו רק לעצמם. לאור התנופה העצומה של התרבות, יכלו הפילוסופים לפרש גם מלחמות עקובות מדם, כמו אלה של נפוליאון, כאילו יש להן תוצאות מתקדמות, היות שהן תרמו להתפשטות המשטר הרפובליקני. מספר תאוריות, כמה מהן רציניות ואחרות פחות, הסבירו כיצד ההיסטוריה האנושית היוותה שלמות עקבית, אשר את פיתוליה ניתן להבין ככאלה המוליכים לדברים הטובים בתקופה המודרנית. ב-1880 כתב רברט מקנזי:

ההיסטוריה האנושית היא עדות של קדמה – עדות של ידע מצטבר וחכמה מתרבה, של התקדמות מתמשכת משלב נמוך יותר של אינטליגנציה ורווחה לשלב גבוה יותר. כל דור מעביר לדור הבא אחריו את האוצרות, שקיבל בירושה, מותאמים לתועלתו בהתאם לניסיונו שלו, מועשרים בפירות הניצחונות, שהוא עצמו צבר... הגידול ברווחתו של האדם, שניצל מהתערבויות זדוניות של נסיכים עקשנים, נתון כעת לוויסות המועיל של חוקי ההשגחה האלוהית.²

תחת הכותרת "עניינים" הסבירה **האנציקלופדיה בריטניקה** במהדורה האחת-עשרה המפורסמת, שראתה אור בשנת 1910-1911, כי "הנושא הזה כולו הוא בעל עניין היסטורי בלבד, בכל הנוגע לאירופה".³ על ספה של מלחמת העולם הראשונה הוציא העיתונאי נורמן אנג'ל לאור את ספרו *The Great Illusion* שבו טען, שסחר חופשי הפך את ההתפשטות הטריטוריאלית לאנכרוניזם ושמלחמה הפכה להיות עניין בלתי-הגיוני מבחינה כלכלית.⁴

הפסימיות הקיצונית של המאה שלנו נובעת בחלקה מהאכזריות, שבה נופצו הציפיות הקודמות. מלחמת העולם הראשונה הייתה גורם מכריע בערעור הביטחון העצמי האירופי. המלחמה, כמוכן, הורידה מעל הבמה את הסדר הפוליטי הישן, שייצגו המונרכיות הגרמנית, האוסטרית והרוסית, אך ההשפעה הפסיכולוגית הייתה עמוקה יותר. ארבע שנים של מלחמת חפירות איומה, שבה נהרגו מדי יום רבבות בעבור שליטה על כמה מטרים של אדמה חשופה, הייתה, כדבריו של פול פוסל "מבוכה נוראה למיתוס המליוריסטי, אשר שלט בתודעה הציבורית זה מאה שנה, ו'הפכה' את רעיון הקדמה".⁵ הערכים של נאמנות, עבודה קשה, התמדה ופטריוטיות השפיעו על ההרג השיטתי וחסר הטעם של אנשים אחרים, וכך הוציאו שם רע לכל העולם הבורגני, שיצר ערכים אלה.⁶ כפי שפאול, החייל הצעיר, גיבור הספר של אריך מריה רמארק **במערב אין כל חדש** מסביר, "עבורנו, בחורים צעירים בני שמונה-עשרה שנים, (מורינו) היו חייבים להיות המתוכים ומורי-הדרך לעולם המבוגרים, עולם העבודה, החובה, התרבות, הקדמה - לעתיד... אך המוות הראשון שבו חזינו ניפץ אמונה זו". במלים שהמשיכו להדהד מפיהם של אמריקנים צעירים בעת מלחמת וייטנאם, הוא הסיק, כי "על הדור שלנו אפשר לסמוך יותר מאשר על הדור שלהם".⁷ הרעיון, שההתפתחות התעשייתית של אירופה יכולה להיות מופנית למטרות מלחמה ללא גאולה מוסרית או משמעות, הוביל לגינוי מר של כל הניסיונות למצוא משמעות או תבניות כלליות בהיסטוריה. וכך, יכול היה לכתוב ההיסטוריון הבריטי הנודע ה.א.ל. פישר בשנת 1934, "אנשים חכמים ומלומדים ממני מצאו בהיסטוריה עלילה, קצב ותבנית מוקדמת. הרמוניות אלו נסתרות מעיניי. אני יכול רק לראות אירוע חירום אחד הבא לאחר קודמו כמו גל הרודף את משנהו".⁸

מלחמת העולם הראשונה הייתה, כפי שנתברר, רק טעימה מוקדמת של צורות הרוע החדשות, שעמדו להופיע עד מהרה. אם המדע המודרני אפשר את בנייתם של כלי-נשק הרסניים כמו מכונת הירייה והמפציץ, הרי הפוליטיקה המודרנית יצרה מדינה בעלת כוח בלתי-מוגבל, שהיה צורך לטבוע עבורה מלה חדשה, **טוטליטריות**. מדינה מסוג זה, הנתמכת על-ידי משטרה יעילה, מפלגות פוליטיות המוניות ואידאולוגיות רדיקליות, אשר שאפו לשלוט על כל ההיבטים של החיים האנושיים, יצאה למלא את מקומה של שאפתנות ביותר של שליטה על העולם. השמדות העמים, שביצעו המשטרים הטוטליטריים, שאותם הנהיגו היטלר בגרמניה וסטאלין ברוסיה, היו ללא תקדים בהיסטוריה האנושית, ומהרבה בחינות מי שאפשרה אותם הייתה המודרניות עצמה.⁹ היו, כמוכן, הרבה משטרי עריצות, שדיהם רחצו בדם לפני המאה העשרים, אבל היטלר וסטאלין העמידו גם את הטכנולוגיה

המודרנית ואת הארגון הפוליטי המודרני לשירות הרוע. לפני כן לא יכלו משטרי עריצות "מסורתיים" לחשוב על דבר כה שאפתני כחיסול מעמד שלם של אנשים, כמו יהודי אירופה או הקולאקים בברית-המועצות; הוא היה מעבר ליכולתם. ואולם, את הדבר הזה בדיוק אפשרו ההתפתחויות החברתיות והטכנולוגיות של המאה הקודמת. המלחמות, שהתירו האידאולוגיות הטוטליטריות האלו היו אף הן מסוג חדש, שכלל הרס המוני של אוכלוסיות אזרחיות ואוצרות טבעיים – ומכאן השם "מלחמה כוללת". כדי להגן על עצמן מפני איום זה, היה על הדמוקרטיות הליברליות לנקוט באסטרטגיות מלחמה, כמו הפצצת דרוזן או הירושימה, אסטרטגיות, אשר בתקופות קודמות היו נקראות רצח עם.

תאוריות ההתפתחות של המאה התשע-עשרה קישרו את הרוע האנושי עם מצב קדום יותר של התפתחות חברתית. בעוד שהסטאליניזם קם בארץ מפגרת, אירופית למחצה, שהייתה מוכרת בשל המשטר הרודני, ששלט בה, הרי השואה קרתה בארץ בעלת הכלכלה הטכנולוגית המפותחת ביותר ואחת מהאוכלוסיות בעלות רמת החינוך וההשכלה הגבוהות ביותר באירופה. אם אירועים כאלה יכלו לקרות בגרמניה, מדוע שלא יקרו במדינה מתקדמת אחרת? ואם התפתחות כלכלית, חינוך ותרבות אינם מביטחים הגנה מפני תופעה כמו הנאציזם, מה הטעם בקדמה היסטורית?¹⁰

הניסיון במאה העשרים הפך את הטיעון של התפתחות על בסיס של מדע וטכנולוגיה לטיעון בעייתי מאוד, כי יכולת הטכנולוגיה לשפר את חיי האדם תלויה באופן מכריע בהתפתחות מקבילה במוסר של בני-האדם. אם לא תהיה התפתחות כזו, תופנה עצמת הטכנולוגיה למטרות שליליות, ובני-האדם יידרדו למצב גרוע יותר ממצבם הקודם. המלחמות הכוללות של המאה העשרים לא היו יכולות להתחולל בלי ההתפתחויות הבסיסיות של המהפכה התעשייתית: ברזל, פלדה, המנוע והמטוס. מאז הירושימה חי הגזע האנושי בצל ההתקדמות הטכנולוגית הנוראה מכול – כלי-הנשק הגרעיניים. לגידול הכלכלי הדמיוני, שהתאפשר בשל ההתפתחויות, שהביא המדע המודרני, היה צד אפל, כי הדבר גרם לפגיעה חמורה בסביבה בחלקים שונים של כוכב הלכת שלנו, והעלה את האפשרות שבעתיד יתרחש אסון אקולוגי כלל-עולמי. לעתים קרובות אנו שומעים את הטענה, שטכנולוגיית הידע האוניברסלית ואמצעי-תקשורת מידיים הגבירו את האידאליים הדמוקרטיים, כמו במקרה של השידור הישיר, שהביאה רשת ה-C.N.N. על מאורעות כיכר טייננמן בפקין ב-1989, או של המהפכות שהתחוללו באותה שנה באירופה. אך טכנולוגיית התקשורת עצמה איננה מחזיקה בערכים. הרעיונות הקיצוניים של האיטולה חומייני הובאו לאירן

לפני מהפכת 1978, כשהם נתונים על קלטות של רשמקולים, אשר נרכשו עלידי אנשים רבים, שיכלו לעשות זאת בשל המודרניזציה הכלכלית הנרחבת, שהעתיר עליהם השאת. אם הטלוויזיה והתקשורת העולמית המידית היו קיימים בשנות ה־30, תעמלנים נאציים, כגון לילי ריפנשטאל ויוסף גבלס, היו מנצלים אותם כדי לקדם רעיונות פשיסטיים ולא דמוקרטיים.

האירועים הטראומטיים של המאה העשרים היוו את הרקע גם למשבר אינטלקטואלי. אפשר לדבר על התפתחות היסטורית רק אם יודעים, לאן מתפתחת האנושות. מרבית האירופים של המאה התשע־עשרה חשבו, שהתפתחות פירושה התקדמות לקראת דמוקרטיה. אך בחלקה הגדול של המאה שלנו לא שררה הסכמה לגבי שאלה זו. את הדמוקרטיה הליברלית התקיפו שתי אידאולוגיות יריבות גדולות – פשיזם וקומוניזם – אשר הציגו תמונות שונות לגמרי של חברה טובה. אנשי המערב עצמם החלו לפקפק, האם דמוקרטיה ליברלית הייתה באמת התקווה הכללית של האנושות, והאם ביטחונם הקודם בכך לא שיקף אתנוצנטריות צרה. היות שהאירופים היו חייבים להתעמת מול העולם הלא־אירופי, תחילה כאדונים קולוניאליסטים, אחר־כך כפטרונים בעת המלחמה הקרה וכיום כבני־פלוגתה שווים, לכאורה, בעולם של מדינות עצמאיות, הם החלו לפקפק באוניברסליות של האידאליים שלהם עצמם. ההרס העצמי של מערכת המדינות האירופיות בשתי מלחמות עולם סתר את הדעה של רציונליות מערבית עליונה יותר, בעוד שההבחנה בין התרבותי והברברי, שהייתה אינסטינקטיבית אצל האירופים במאה התשע־עשרה, הפכה קשה הרבה יותר לאחר מחנות המוות הנאציים. במקום שההיסטוריה האנושית תוביל לכיוון אחד, נדמה שמספר המטרות הוא כמספר העמים והתרבויות, ולדמוקרטיה הליברלית לא היה שום יתרון ביניהן.

בזמננו אנו, אחת התופעות הפסימיות הברורות ביותר הייתה האמונה האוניברסלית כמעט בקביעות של חלופה קומוניסטית־טוטליטרית נמרצת לדמוקרטיה הליברלית המערבית. כאשר הנרי קיסינג'ר היה מזכיר המדינה של ארה"ב בשנות ה־70, הוא הזהיר את בני־עמו במלים הבאות, "היום, לראשונה בהיסטוריה שלנו, אנו עומדים בפני הממשות העירומה, שהאתגר (הקומוניסטי) אינו נגמר... עלינו ללמוד לנהל מדיניות־חוץ, כמו זו שעמים אחרים היו חייבים לנהל במשך מאות כה רבות – מבלי לברוח ומבלי לנוח... מצב זה לא ייעלם." לפי קיסינג'ר, הניסיון לתקן את המבנים הפוליטיים והחברתיים הבסיסיים של מעצמות עוינות, כגון בריה"מ, היה בבחינת הזיה. בגרות פוליטית פירושה קבלת העולם כפי שהוא ולא כפי שאנו רוצים שיהיה, כלומר יש לבוא לידי הסכם עם בריה"מ

של ברוז'נייב. ניתן למתן את הסכסוך בין קומוניזם ודמוקרטיה, אך לעולם לא ניתן יהיה להתגבר עליו ועל האפשרות של מלחמה אפוקליפטית. קיסנינג'ר לא החזיק לבדו בדעה זו. כמעט כל אלה שעסקו בצורה מקצועית בחקר הפוליטיקה ומדיניות החוץ האמינו בקביעות של הקומוניזם; קריסתו בכל העולם בשנות ה-80 המאוחרות הייתה כמעט בלתי־צפויה. כישלון זה לא היה סתם עניין של דוגמה אידאולוגית, המפריעה לתפיסה "בלתי משוחדת" של האירועים. הוא כלל אנשים מכל הקשת הפוליטית, הימין, השמאל והמרכז, עיתונאים ומלומדים ופוליטיקאים מהמזרח ומהמערב.¹² שורשי העיוורון הנרחב היו הרבה יותר עמוקים מתמיכה גרידא, הם היו גטועים בפסימיות ההיסטורית הבלתי־רגילה, שנוצרה בשל אירועיה של מאה זו.

ז'אן פרנסואה רבל הודיע בשנת 1983, כי "ייתכן שאחרי הכול הדמוקרטיה הייתה רק תאונה היסטורית, מאמר מוסגר קצר, המסתיים לפני עינינו..."¹³ הימין, כמובן, מעולם לא האמין, שהקומוניזם רכש איזו מידה שהיא של לגיטימיות אצל האוכלוסיות, שעליהן שלט, וראה בבירור את החסרונות הכלכליים של החברות הסוציאליסטיות. אך חלק גדול ממנו האמין, כי יחד עם זאת "חברה נכשלת" כמו ברית־המועצות מצאה את המפתח לעצמה, כאשר נולדה הטוטליטריות הלניניסטית, שבעזרתה יכלה קבוצה קטנה של "רודנים בירוקרטיים" להפעיל את עצמת הארגון והטכנולוגיה המודרניים ולשלוט, כמעט ללא מצרים, על אוכלוסיות גדולות. הטוטליטריות הצליחה לא רק להפחיד אוכלוסיות של נתינים אלא להפנים בתוכם את ערכי אדוניהם הקומוניסטיים. זה היה אחד ההבדלים, שג'ין קירקפטריק, במאמר מפורסם משנת 1979, מתחה בין המשטרים הסמכותיים המסורתיים של הימין ובין הטוטליטריות הרדיקלית של השמאל. בעוד הראשונים "משאירים במקומם הקצאות קיימות של עושר, כוח, מעמד" וגם "מקיימים פולחן הערצה לאלוהים מסורתיים ומכבדים איסורים מסורתיים", הטוטליטריות הרדיקלית של השמאל מבקשת "לרכוש שליטה על החברה בכללותה" ומפרה "ערכים מופנמים והרגלים". מדינה טוטליטרית, בניגוד למדינה אוטוריטרית, יכלה לשלוט בחברה בצורה כלי־כך מוחלטת, עד כי היא הייתה חסינה בצורה בסיסית לשינוי או לרפורמה: וכך, "ההיסטוריה של המאה הזאת אינה נותנת כל סיבה לצפות, שמשטרים טוטליטריים רדיקליים ישנו את עצמם".¹⁴

אמונה זו בדינמיות של המדינות הטוטליטריות נשענה על חוסר אמון עמוק בדמוקרטיה. קירקפטריק הציגה חוסר אמון זה, כשקבעה, כי רק כמה מדינות בלתי דמוקרטיות בעולם השלישי יצליחו ליהפך למדינות דמוקרטיות (האפשרות, שמשטר קומוניסטי יהפוך לדמוקרטי נפסלה

לחלוטין), וגם אמונתו של רבל מציגה חוסר אמון זה, שכן הוא סבר, שהדמוקרטיה החזקות והמבוססות של אירופה ואמריקה הצפונית חסרות את ההכרה הפנימית, המאפשרת להן להגן על עצמן. קירקפטריק, המצטט את הדרישות הכלכליות, התברתיות והתרבותיות הרבות, שדמוקרטיזציה מוצלחת נדרשת להן, מבקרת את הרעיון, שאפשר להפוך משטרים לדמוקרטיים בכל מקום ובכל זמן וקובעת, כי הוא רעיון אמריקני טיפוסי. הרעיון, שבעולם השלישי יכול לקום מרכז דמוקרטי, הוא מלכודת ואשליה: הניסיון לימד אותנו, שהעולם נחלק בין האוטוריטריות של הימין והטוטליטריות של השמאל. רבל, מצדו, חזר בצורה קיצונית על הביקורת, שמתח טוקוויל, כשאמר, שהדמוקרטיה מתקשות מאוד לנהל מדיניות יחסי-חוץ באופן רציני ולטווח רחוק.¹⁵ הן לכודות בתוך אופיין הדמוקרטי: עקב ריבוי הקולות, הפקפוק העצמי והביקורת העצמית, המאפיינים ויכות דמוקרטי. ועל כן, "כפי שהדברים עומדים, סיבות טפלות יחסית של חוסר שביעות-רצון מאכלות, מפריעות, מטלטלות ומשתקות את הדמוקרטיה מהר יותר ועמוק יותר משעושים הרעב האיום והדלות המתמשכת למשטרים קומוניסטיים, אשר נתיניהם חסרי זכויות אמיתיות או אמצעים לתקן את המעוות. חברות, שבהן מהווה הביקורת גורם בלתי-נפרד מהווייתן הן היחידות, שבהן טוב לחיות, אך הן גם השבירות ביותר".¹⁶

השמאל הגיע למסקנה דומה בדרך אחרת. עם פרוס שנות ה-80 לא האמינו מרבית ה"פרוגרסיבים" באירופה ובאמריקה, שהקומוניזם הסובייטי ייצג את עתידם, כפי שהוגי דעות רבים נהגו לחשוב עד לסוף מלחמת העולם השנייה. אך אמונתם של אנשי השמאל בלגיטימיות של המארקסיזם-לניניזם עבור אנשים אחרים המשיכה להתקיים, ולגיטימציה זו עמדה בדרך-כלל ביחס למרחק הגאוגרפי והתרבותי. וכך, בעוד שהקומוניזם בסגנון הסובייטי לא היה בחירה מציאותית דווקא לאנשים בארצות-הברית או בבריטניה, הוא נראה כחלופה מקורית עבור הרוסים, שכבר היו בעלי מסורות של אוטוקרטיה ושלטון מרכזי, מבלי להזכיר את הסינים, שפנו לזה, כך נטען, כדי להתגבר על מורשת השלטון הזר, על הפיגור הכללי ועל הביזיון. אותו דבר אמור להיות נכון לגבי הקובנים והניקרגואנים, אשר היו קרבנות האימפריאליזם האמריקני, ועבור הוייטנאמים, שאצלם נחשב הקומוניזם למסורת לאומית ממש. אנשי שמאל רבים חשבו, שמשטר סוציאליסטי רדיקלי בעולם השלישי יכול היה להיעשות לגיטימי, גם בלי בחירות חופשיות וויכוח פומבי, על-ידי עיסוק ברפורמה חקלאית, אספקת טיפול בריאותי לכול והעלאת רמות ידיעת קראו וכתוב. בהתחשב בדעות אלו, אין זה מפליא, שהיו רק אנשים בודדים בשמאל, שניבאו חוסר יציבות בגוש הסובייטי או בסין.

ואמנם, האמונה בלגיטימציה ובקביעות המשטר הקומוניסטי קיבלה כמה צורות מוזרות בשלהי המלחמה הקרה. אחד מחוקריה הידועים של בריה"מ טען, שהשיטה הסובייטית, תחת ברוז'ניב, השיגה מה שהוא קרא "פלורליזם ממסדי", וכי "נדמה, שההנהגה הסובייטית קירבה את בריה"מ לרוח הדגם הפלורליסטי של מדע המדינה האמריקני יותר מאשר ההנהגה בארה"ב עצמה..."¹⁷ החברה הסובייטית, לפני גורבצ'וב, הייתה "לא קפואה וסבילה, אלא משתתפת בכל המובנים", ואחוז האזרחים הסובייטיים, ש"השתתפו" בחיים המדיניים, היה גבוה יותר מאשר בארה"ב.¹⁸ אותו סוג חשיבה אפיין כמה מהאסכולות באירופה המזרחית, שם ראו מלומדים רבים, למרות אופי הקומוניזם המוכתב, יציבות חברתית עצומה. מומחה אחד קבע בשנת 1987, "אם היינו משווים כעת (את מצבה של אירופה המזרחית) לארצות רבות בעולם – למשל למספר מקרים באמריקה הלטינית – היא הייתה נחשבת לסמל היציבות", וגם ביקר את התדמית המסורתית של "מפלגה בלתי לגיטימית... הניצבת מול אוכלוסייה, שהיא בהכרח עוינת וחסרת אמון".¹⁹

כמה מדעות אלו פשוט ייצגו השלכה של העבר הקרוב על העתיד, אך רבות מהן הסתמכו על שיפוט, שהיה קשור ל-**לגיטימיות** של הקומוניזם במזרח. כלומר, למרות כל הבעיות של החברות הללו, שלא ניתן להתעלם מהן, יצרו המחוקקים הקומוניסטיים כעין "אמנה חברתית" עם אנשיהם, מהסוג שתואר בצורה סטירית באמרה הסובייטית, שעל־פיה, "הם כאילו משלמים לנו, ואנחנו כאילו עובדים".²⁰ משטרים אלה היו לא יצרניים ולא דינמיים, אך היו אמורים לשלוט בתוך שיש להם דרגה מסוימת של הסכמה מהאוכלוסיות שלהם, היות שהם סיפקו ביטחון ויציבות.²¹ וכפי שחוקר מדעי המדינה, סמואל הנטינגטון, כתב בשנת 1968:

לארה"ב, לבריטניה ולבריה"מ צורות ממשל שונות, אבל בכל שלוש השיטות הממשלה שולטת. כל ארץ היא קהילה פוליטית, שבה יש תמימות דעים בין האנשים לגבי הלגיטימיות של השיטה המדינית. בכל ארץ יש לאזרחים ולמנהיגיהם דעה משותפת לגבי העניין הציבורי של החברה ולגבי המסורות והעקרונות, שעליהם מושתתת חברה מדינית

22.ן

להנטינגטון לא הייתה סימפטיה מיוחדת לקומוניזם, אבל הוא האמין, שמשקלן של הראיות הכריח אותנו להסיק, שמשטר זה הצליח לצבור מידה של הסכמה עממית במשך השנים. הפסימיות בהווה לגבי אפשרות התקדמות בהיסטוריה נבעה משני

משברים נפרדים אך מקבילים: משבר הפוליטיקה במאה העשרים והמשבר האינטלקטואלי בריציונליות המערבית. הראשון קטל עשרות מיליוני אנשים ואילץ מאות מיליונים לחיות תחת צורות עבודת חדשות וקשות יותר; השני השאיר את הדמוקרטיה הליברלית ללא אמצעים אינטלקטואליים להגן על עצמה. השניים היו קשורים זה בזה, ואין אפשרות להבינם בנפרד. מצד אחד, חוסר תמימות הדעים האינטלקטואלית גרם למלחמות ולמהפכות במאה זו, שתהיינה יותר אידאולוגיות, ועל כן יותר קיצוניות, מאשר היו יכולות להיות. המהפכות הרוסית והסינית והניצחונות הנאציים במלחמת העולם השנייה החזירו, בצורה מוגברת, את האכזריות, שאפיינה את מלחמות הדת במאה השש־עשרה, כי העניין היה לא רק שטח ומשאבים, אלא מערכות ערכים ודרכי חיים של אוכלוסיות שלמות. מצד שני, האלימות של מאבקים אידאולוגיים אלה ותוצאותיהם הנוראות הרסו את הביטחון העצמי של הדמוקרטיות הליברליות, שבידודן בעולם של משטרים טוטליטריים ואוטוריטריים הביאן לפקפק באוניברסליות של הרעיונות הליברליים לגבי הטוב.

עם זאת, על אף הסיבות החזקות לפסימיות, שבאו בעקבות הניסיון של המחצית הראשונה של מאה זו, המאורעות במחצית השנייה מצביעים על כיוון שונה מאוד ובלתי־צפוי. כאשר אנו מגיעים לשנות ה־90, אנו מגלים, כי העולם לא יצר צורות חדשות של רוע אלא שהוא **השתפר** בכמה דרכים ברורות. ההפתעה הגדולה ביותר מבין אלו שהתרחשו לאחרונה הייתה הקריסה המפתיעה והבלתי־צפויה של הקומוניזם בחלק גדול כל־כך של העולם בשנות ה־80 המאוחרות. אך התפתחות זו, על אף הרושם החזק שעשתה, הייתה רק חלק מתבנית אירועים גדולה יותר, שהחלה ללבוש צורה מאז מלחמת העולם השנייה. דיקטטורות אוטוריטריות מכל הסוגים, הן בימין והן בשמאל, התמוטטו.²³ בכמה מקרים הוליכה התמוטטות כזו ליצירת דמוקרטיות ליברליות משגשגות ויציבות. במקרים אחרים גרמה ההתמוטטות לחוסר יציבות או לצורת דיקטטורה אחרת. אך גם אם התוצאה לא הייתה שיטה של דמוקרטיה מצליחה, כל השיטות האוטוריטריות סבלו משברים רציניים בכל חלקי עולם. אם החידוש המדיני העיקרי בתחילת המאה העשרים היה המצאת המשטרים החזקים של גרמניה או רוסיה, הרי שעשרות השנים האחרונות הציגו חולשה עצומה בתוכן. וחולשה זו, כה עצומה ובלתי־צפויה, מעלה אצלנו את הצורך לשוב ולחשוב על הלקחים הפסימיים לגבי ההיסטוריה, שהמאה שלנו אמורה הייתה ללמדנו.